

Нормативне регулювання

конституційно-правового статусу дитини в Україні

І. В. Швець

ад'юнкт кафедри конституційного та міжнародного права Національної академії внутрішніх справ

Стаття присвячена висвітленню нормативного регулювання конституційно-правового статусу дитини в Україні. Автор досліджує акти міжнародно-правового характеру, які визначають міжнародні стандарти прав дитини, а також відповідні національні нормативно-правові акти та ступінь виконання Україною зобов'язань згідно з Конвенцією про права дитини. Обґрунтована необхідність посилення конституційно-правового статусу дитини в Україні шляхом підняття захисту прав дитини на надгалузевий рівень, що сприятиме його вдосконаленню.

Ключові слова: конституційний статус дитини в Україні, нормативне регулювання конституційного статусу дитини в Україні, вдосконалення нормативного забезпечення конституційного статусу дитини в Україні, Конвенція про права дитини.

Стаття посвящена освещению нормативного регулирования конституционно-правового статуса ребенка в Украине. Автор рассматривает акты международного-правового характера, которые определяют международные стандарты прав ребенка, а также соответствующие национальные нормативно-правовые акты и степень исполнения Украиной обязательств в соответствии с Кон-

венцией о правах ребенка. Обоснована необходимость усиления конституционно-правового статуса ребенка в Украине путем поднятия защиты прав ребенка на надотраслевой уровень, что будет способствовать его усовершенствованию.

Ключевые слова: конституционный статус ребенка в Украине, нормативное регулирование конституционного статуса ребенка в Украине, усовершенствование нормативного обеспечения конституционного статуса ребенка в Украине, Конвенция о правах ребенка.

Article is devoted to the consideration of normative regulation of constitutional-legal status of the child in Ukraine. The author studies the international legal acts which define the international standards of child rights and also corresponding national normative legal acts and the degree of implementation by Ukraine of obligations according to the Convention on the Rights of the Child. It is grounded the necessity of strengthening the constitutional-legal status of child in Ukraine by raising protection of the rights of the child on above-branch level that will contribute to its improvement.

Keywords: constitutional status of child in Ukraine, normative adjusting of constitutional status of child in Ukraine, improvement of the normative providing of constitutional status of child in Ukraine, Convention about rights for a child.

У системі цінностей демократичного суспільства на першому місці стоїть людина. Варто зазначити, що визначення місця і ролі дитини в дорослому світі, забезпечення її захисту та всебічного розвитку – одна з найгостріших проблем сьогодення, від розв'язання якої залежить авторитет нації в сучасному світі. Діти як специфічна соціально-демографічна група суспільства потребують

першочергових заходів щодо формування і розвитку особистості та забезпечення їх прав та свобод. З правової точки зору дитина виступає самостійним суб'єктом права. Тому на неї поширюється весь комплекс громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав людини.

Ураховуючи це, метою цієї статті є огляд нормативних актів, які врегульовують конституційно-правовий статус дитини в Україні. Проблемою нормативного забезпечення дитини тією чи іншою мірою займалися такі науковці, як В. І. Абрамов, О. І. Вінгловська, О. М. Гончаренко, С. П. Коталейчук, Н. М. Крестовська, Т. В. Лобанова, Н. В. Лінник, С. А. Саблук та ін.

Конституційне право закріплює основи правового статусу, які однакові для всіх людей і громадян та мають базовий характер стосовно інших статусів особи. Особливе значення у цьому зв'язку набувають норми Конституції України, хоча це не єдиний нормативно-правовий акт, що визначає правовий статус особи. У цій сфері діє низка законодавчих актів України та міжнародно-правових актів. До того ж кожна з галузей національного права закріплює певну частину прав і свобод у визначеній сфері суспільних відносин: трудових, цивільних та інших. Загалом права і свободи людини не мають вичерпного характеру, тобто не залежать від закріплення у тому чи іншому нормативному акті [1, с. 77].

Розглядаючи особливості статусу дитини, варто зауважити, що віковий критерій є основоположним і разом з цим значною мірою визначальною формальною ознакою, яка виокремлює дитину як спеціального суб'єкта правовідносин. Особливість конституційно-правового статусу дитини полягає в тому, що діти являють собою найбільш складну й уразливу категорію, оскільки, маючи рівні права з іншими, фактично мають набагато менші можливості їхньої реалізації. Як наслідок, крім обов'язкових елементів правового статусу, ядро яких ста-

новить система прав, свобод і обов'язків, конституційно-правовий статус неповнолітнього повинен включати як обов'язкові елементи соціально-економічні, політичні, ідеологічні і юридичні гарантії його реалізації. У зв'язку з цим важливо підкреслити особливе значення юридичних гарантій, а саме процесуального забезпечення реалізації прав дитини.

Конституційний статус дитини – поняття, яке відображає тільки те, що властиве дитині. При цьому основи конституційно-правового статусу дитини окремо не закріплені в Конституції України, а встановлюються виходячи з основних положень конституційно-правового статусу громадянина. Ураховуючи вищевказане, зауважимо, що конституційно-правовий статус дитини – це сукупність прав, свобод, обов'язків дитини та гарантій їх реалізації, установлені конституційним законодавством, а саме: Конституцією, а також законами й іншими нормативними правовими актами.

Розглядаючи питання, які пов'язані з нормативною регламентацією конституційно-правового статусу дитини в Україні, потрібно відзначити, що така регламентація здійснюється комплексно та враховує різні види нормативних актів. Конституція України закріпила положення, відповідно до якого в країні визнається і діє принцип верховенства права (ст. 8). Цей принцип має безпосереднє відношення у тому числі й до законодавства, що визначає питання конституційно-правового статусу дитини в Україні. Зокрема, аналізуючи особливості змісту та застосування нормативно-правових актів, які встановлюють правовий статус дитини в Україні, можна дійти висновку й умовно виокремити такі їх групи, як міжнародний та національний.

Міжнародні нормативно-правові акти включають чинні міжнародні договори та міжнародно-правові зобов'язання України. Конституція України визначає, що чинні міжнародні договори, зго-

да на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства. Також передбачено, що укладання міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України (ст. 9). З огляду на це варто виокремити нормативно-правові акти, чинні на території України, які мають міжнародний характер у галузі закріплення прав дитини.

Необхідність у розробці й прийнятті конкретних міжнародних договорів щодо захисту та забезпечення прав дитини була викликана погіршенням їх стану в світі. Потрібен був єдиний міжнародний документ, який би поєднав у собі весь попередній досвід нормотворчості та нові прогресивні уявлення про захист прав дитини. Так, на тридцять четвертій сесії Комісії з прав людини ООН польська делегація виявила ініціативу і представила проект резолюції, яка містила текст Конвенції про права дитини, що повністю ґрунтувався на положеннях Декларації про права дитини 1959 р.

Саме в Конвенції ООН про права дитини 1989 р. містяться положення і зокрема вимоги до національного законодавства щодо: статусу дітей як суб'єктів права та їх основні права; права дитини на життя, виживання, захист та здоровий розвиток; права на свободу, особисту недоторканність та захист гідності; права на захист від усіх форм експлуатації (у тому числі сексуальної) і жорстокого поводження; права на недискримінацію; права на особисте і сімейне життя; права на врахування кращих інтересів дитини; права на участь (у тому числі в розгляді судових та адміністративних справ, що стосуються дитини); права на користування послугами з охорони і відновлення здоров'я та їх оцінку; права на освіту, відпочинок та дозвілля; права на гідний рівень життя, соціальне забезпечення тощо.

Варто виокремити деякі основні нормативно-правові акти, чинні на території Укра-

їни, які мають міжнародний характер у галузі закріплення прав дитини та ратифіковані Верховною Радою України: Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН від 10 грудня 1948 р. [2]; Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 р.; Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р., ратифікована Верховною Радою України 27 лютого 1991 р. [3]; Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182 від 17 червня 1999 р., ратифікована Верховною Радою України 5 жовтня 2000 р. [4]; Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками й дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р., ратифікований Верховною Радою України 4 лютого 2004 р. [5]; Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії від 1 січня 2000 р., ратифікований Верховною Радою України від 3 квітня 2003 р. [6]; Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 р., ратифікована Верховною Радою України 3 серпня 2006 р. [7]; Конвенція про контакт з дітьми, ратифікована із заявою Законом від 20 вересня 2006 р., що набула чинності 1 квітня 2007 р. [8]; Європейська конвенція про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом, ратифікована Законом від 14 січня 2009 р., набула чинності 27 червня 2009 р. [9]; Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей, про приєднання України до Конвенції із заявою дивитись Закон від 11 січня 2006 [10]; Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей від 19 жовтня 1996 р., набула чинності для України 1 лютого 2008 р. [11] та деякі ін.

Ураховуючи вищенаведене, вважаємо, що права дітей, їх захист, забезпечення по-

вноцінного розвитку дитини – це все ж таки проблема не стільки міжнародного, скільки національного значення. Національні нормативно-правові акти, що визначають конституційно-правовий статус дитини в Україні, включають у себе: Конституцію України; Закони України; Укази Президента України; нормативні акти Кабінету Міністрів України; нормативні акти інших центральних органів виконавчої влади; нормативні акти органів місцевого самоврядування; судову практику та інші засоби правового захисту.

Усе це безпосередньо стосується національної законодавчої бази України, яка сформована з урахуванням міжнародних і національних нормативно-правових актів, що спрямовані на захист прав дитини. Зауважимо, що конституційно-правовий статус дитини, правовідносини з її участю регулюються та охороняються нормами різних галузей права, наприклад, конституційним, цивільним, сімейним, кримінальним, адміністративним. Водночас провідною галуззю права є конституційне, адже саме конституційне право встановлює і закріплює основні засади формування правового статусу людини і, зокрема, основні права та обов'язки дитини, які отримали закріплення у відповідному нормативно-правовому акті [12, с. 41].

Конституція України містить достатньо обмежену кількість положень, які безпосередньо стосуються дітей. Наприклад, у статті 51 Конституції України йдеться про те, що шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки й чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права й обов'язки у шлюбі та сім'ї. Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою. Також зазначається, що діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони в шлюбі чи поза ним. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуа-

тація переслідуються законом. Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей (ст. 52). Окремо йдеться про заборону використання праці неповнолітніх на небезпечних для їх здоров'я роботах (ст. 43), а також щодо обов'язку держави забезпечити повну загальну середню освіту, а також доступ до безплатної дошкільної та позашкільної освіти (ст. 53). Крім цього, Конституція України в ст. 24 проголошує, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: створенням умов, які дають жінкам змогу поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям. Крім того, Конституція України містить положення про неможливість обмеження тимчасово або за умов військового та надзвичайного стану прав, гарантованих ст. ст. 24 та 52 (ст. 64) [13].

Ураховуючи вищевикладене, а також те, що норми Конституції України мають пряму дію, для судового захисту цих норм не потрібно приймати спеціальні закони чи інші нормативні акти (ст. 8). А також те, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів Конституція України забороняє звуження змісту та обсягу наявних прав та свобод (ст. 22), отже, можна вважати, що на підставі Конституції України держава взяла на себе зобов'язання щодо спеціального захисту прав дітей та сімей з дітьми.

Як уже зазначалося, особливістю питання, що розглядається, є те, що в Україні кон-

ституційно-правовий статус дитини врегульовується галузевими нормативними актами. У зв'язку з цим можна стверджувати, що достатньо важливі законодавчі положення стосовно прав дітей містяться у Сімейному кодексі від 10 січня 2002 р., який набрав чинності в 2004 р. Зокрема у ньому визначені засади шлюбу, підстави виникнення, зміст особистих і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів тощо. Зазначений Кодекс покликаний забезпечити можливість здійснення прав дитини, які встановлені Конституцією України, Конвенцією про права дитини, іншими міжнародними правовими актами, визнаними в Україні. Положення цього Кодексу чітко визначають, що регулювання сімейних відносин має здійснюватися з максимально можливим урахуванням інтересів дитини. Так, відповідно до Сімейного кодексу України правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років. Неповнолітньою – у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, а згідно зі ст. 3 Сімейного кодексу «сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки». Отже, Сімейний кодекс України дає правове визначення дитини, сім'ї, прав та обов'язків у сім'ї, форм і процедур захисту прав дитини, у тому числі всиновлення, установлення опіки та піклування тощо [14].

У свою чергу Цивільний кодекс України визначає, що право особи на сім'ю вважається одним з особистих немайнових прав людини (ст. 291). Крім того, однією з найважливіших груп прав дитини є її майнові права взагалі та право власності на певне майно зокрема. Підставами для набуття дитиною права власності можуть бути всі ті підстави, які передбачені главою XXIV Цивільного кодексу України, наприклад у порядку отримання спадщини. Таким чином, у су-

часних умовах дитина має достатні можливості для набуття майна у власність. Також Цивільний кодекс України врегульовує питання завдання шкоди малолітньою особою (яка не досягла чотирнадцяти років), неповнолітньою особою (у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років) та неповнолітньою особою після набуття нею повної цивільної дієздатності, яка відшкодовується її батьками (усиновлювачами) або опікуном чи іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює виховання зазначених категорій осіб (ст. ст. 1178, 1179, 1180) [15].

Захист від найбільш небезпечних порушень прав неповнолітніх забезпечує Кримінальний кодекс України. Він містить як загальні норми, що захищають усіх громадян від жорстокого поводження, так і норми, безпосередньо спрямовані на захист життя, здоров'я та недоторканності неповнолітніх. Загалом Кримінальний кодекс містить понад 40 складів злочинів, що вчиняються проти неповнолітніх, у той час як Кримінальний кодекс 1960 р. налічував не більше 15. Наприклад, положення щодо захисту неповнолітніх містяться у розділах: «Злочини проти життя та здоров'я особи»; «Злочини проти волі, честі та гідності особи»; «Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи»; «Злочини проти громадського порядку та моральності», «Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення». Так, стаття 150 Кримінального кодексу України встановлює відповідальність за експлуатацію дітей, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, шляхом використання їх праці для отримання прибутку. Такі дії караються арештом на строк до шести місяців або обмеженням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років [16].

На нашу думку, це свідчить про суттєве посилення правового захисту дітей від різних видів посягань на їх права. Разом з тим Кримінальний кодекс України потребує подальшого вдосконалення в напрямі виконання Україною вимог Конвенції про права дитини та більш ефективного захисту дітей від будь-яких злочинних посягань.

Також конституційно-правовий статус дитини в Україні визначається та деталізується деякими законами України. Так, на підставі положень Конституції України і Конвенції ООН про права дитини був прийнятий Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р., який визначає охорону дитинства стратегічним загальнонаціональним пріоритетом і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток, установлює основні засади державної політики в цій сфері. Цей Закон виокремлює поняття охорони дитинства, що є системою державних та громадських заходів, спрямованих на забезпечення повноцінного життя, усебічного виховання і розвитку дитини та захисту її прав [17].

У свою чергу, Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 р. був прийнятий з метою забезпечення надійного правового захисту й ефективного реагування на випадки насильства в сім'ї. У цьому Законі визначено, що насильство в сім'ї – будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї щодо іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і завдають йому моральної шкоди, шкоди його фізичному чи психічному здоров'ю [18].

Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової соціальної програми «Здорова нація» на 2009-2013 роки» від 21 травня 2008 р. державою фактично визнається, що особливою загрозою майбутньо-

му країни є нинішній стан здоров'я і спосіб життя дітей і молоді. Зокрема зазначається, що кожна п'ята дитина народжується з відхиленнями в стані здоров'я. У 90 відсотків школярів діагностуються різні захворювання. Така ситуація становить реальну загрозу генофонду нації, безпеці України та стала пріоритетною проблемою загальнодержавного значення і вимагає адекватного рішення [19].

Закон України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» від 5 березня 2009 р., був прийнятий з метою створення та забезпечення функціонування цілісної системи захисту прав дітей в Україні відповідно до вимог Конвенції ООН про права дитини та з урахуванням цілей розвитку, проголошених Декларацією ООН, стратегії Підсумкового документа Спеціальної сесії в інтересах дітей Генеральної Асамблеї ООН «Світ, сприятливий для дітей», а також виконання Україною міжнародних зобов'язань, визначених Генеральною Асамблеєю ООН в інтересах дітей. Згідно з документами, Кабінет Міністрів України повинен розробити та затвердити заходи щодо виконання Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року». Програма реалізується у таких сферах: охорона здоров'я; освіта; захист дітей різних категорій; культурний і духовний розвиток; розвиток активності дітей, їх участі в житті суспільства; міжнародна співпраця в інтересах дітей [20].

Із вищезазначеного ми бачимо, що Україна намагається максимально забезпечити права дитини, які відображені перш за все у нормах Конституції України. Держава охороняє дитинство і материнство і вживає всіх законодавчих і адміністративних та інших заходів щодо забезпечення реалізації прав дитини. І все ж таки в Україні існує проблема дитинства. Насамперед це тому,

що законодавство України про охорону дитинства має декларативний характер і відсутній чіткий механізм забезпечення реалізації та контролю за виконанням норм законодавства про права дитини.

Таким чином, у переважній більшості положення Конституції України та деяких інших нормативно-правових актів визначають статус дитини в частині, що припускається (наприклад, «кожен», «всі» тощо), тобто складовим елементом загального статусу людини. З одного боку, це гарантує забезпечення природно рівного захисту прав будь-якої людини незалежно від жодних особливостей, у тому числі й вікових. З іншого боку, через дії специфічних вікових особливостей, які характеризують статус дитини, ця обставина може розцінюватися як недогляд, правовий пробіл, що свідчить про низьку гарантованість і слабку захищеність прав й інтересів дітей. Звідси випливає потреба підвищити ступінь захищеності правового статусу дитини шляхом виділення його як самостійного суб'єкта захисту й внесення відповідних змін в Конституцію України. Закріплення особливого захисту прав дитини полягатиме у піднятті захисту прав дитини на надгалузевий рівень, тим більше, що вітчизняна юриспруденція вже пішла по шляху виділення спеціальних суб'єктів права. Але якщо, наприклад, правовий статус інвалідів, пенсіонерів чи інших суб'єктів права зводиться переважно до підвищеного захисту їхніх соціально-економічних прав і свобод, то правовий статус дитини охоплює набагато ширше за обсягом коло правовідносин, що не може залишитися поза полем зору держави через свою соціальну значимість.

Література

1. Правознавство: підруч. / В. Ф. Опришко, Ф. П. Шульженко, С. І. Шимон та ін.; За заг. ред. В. Ф. Опришка, Ф. П. Шульженка. – К. : КНЕУ, 2003. – 767 с.
2. Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН від 10 грудня 1948 р // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – Ст. 3103.
3. Конвенція про права дитини: прийнята резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 р, ратифікована Верховною Радою України: постанова від 27 лютого 1991 р. № 789ХІІ // Зібрання чинних міжнародних договорів України. – 1990. – № 1. – С. 205.
4. Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182 від 17 червня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 48. – Ст. 412.
5. Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 14. – Ст. 1057.
6. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії від 1 січня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 29. – Ст. 226.
7. Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 р. // Офіційний вісник України. – 2007. – № 91. – Ст. 3355.
8. Конвенція про контакт з дітьми // Офіційний вісник України. – 2007. – № 91. – Ст. 3356.
9. Європейська конвенція про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом // Офіційний вісник України. – 2009. – № 6. – Ст. 166.
10. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей // Офіційний вісник України. – 2006. – № 35. – Ст. 2493.
11. Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – № 11. – Ст. 328.
12. *Маніна М.* До питання про конституційні обов'язки дітей / М. Маніна // Право України. – 2007. – № 11. – С. 40-43.
13. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
14. Сімейний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21. – Ст. 135.
15. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.
16. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25. – Ст. 131.
17. Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. № 2402- III / Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.
18. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 р. № 2789-III / Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 10. – Ст. 70.
19. Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової соціальної програми «Здорова нація» на 2009-2013 роки»: Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 травня 2008 р. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 37. – Ст. 1241.
20. Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року»: Закон України від 5 березня 2009 р. // Офіційний вісник України. – 2009. – № 24. – Ст. 774.